

2. Perspectives of Psychopathology

प्रस्तावना :-

वर्तनवादी शास्त्रामध्ये एकाच गोष्टीचे (संकल्पनेचे) स्पष्टीकरण विविध पद्धतीने केले जाते. त्यामुळे गोंधळाची स्थिती निर्माण होते. उदा., अवसादाची कारणे कोणती? या प्रश्नाचा अभ्यास करताना अनेक दृष्टिकोनांचा विचार करावा लागेल. यातील पहिला दृष्टिकोन म्हणजे जैविक दृष्टिकोन होय. ज्यामध्ये मनोविकृतीसाठी अनुवंशिकता [genetic], मज्जाजैवशास्त्र [Neurobiology], ग्रंथीस्राव [Hormones] कसे जबाबदार आहे हे अभ्यासले जाते. ही दृष्टिकोन सध्या सामान्य होत चालला आहे. दुसरा दृष्टिकोन म्हणजे मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन होय. ज्यामध्ये मनोविकृतीसाठी अकार्यक्षम विचार, भावना आणि वर्तन कसे जबाबदार आहे. याचा अभ्यास होतो. यानंतरच्या दृष्टिकोन म्हणजे सामाजिक - सांस्कृतिक दृष्टिकोन होय. यानुसार सामाजिक - सांस्कृतिक घटकांचा अपसामान्य वर्तनावर कसा प्रभाव पडतो हे समजून घेतले जाते. हे विविध दृष्टिकोन काही वेळेस एकमेकांवर आच्छादले जातात.

काही वेळेस ही कारणे एकाच वेळेस घडतात. यानुसार मनोविकृतीशास्त्राचा एकात्मिक दृष्टिकोन विकसित झाला आहे. संशोधकांनी जैविक, मानसशास्त्रीय आणि सामाजिक दृष्टिकोनांच्या एकीकरणाने 'जैवमनोसामाजिक' [Biopsychosocial] दृष्टिकोन विकसित केला आहे. ज्यामध्ये मनोविकृती आणि उपचारामधील जैविक, मानसशास्त्रीय आणि सामाजिक घटकांची आंतरक्रिया आणि भूमिका समजून घेतली जाते. याचबरोबर सामान्य आणि अपसामान्य वर्तनावर प्रभाव पाडणारे सांस्कृतिक घटक देखील अभ्यासले जातात.

या गोष्टी लक्षात घेऊन मनोविकृतीशास्त्राचे महत्त्वाचे दृष्टिकोन अभ्यासल्यास मनोविकृतीची कारणे समजून घेणे सोपे होईल. हे दृष्टिकोन पुढील प्रमाणे:-

2

2.1. जैविक दृष्टिकोन (The Biological perspective)

पारंपारिक जैविक दृष्टिकोनानुसार मानसिक विकृतींना आजार मानले जाते. ज्यामध्ये बोधनिक भावनिक आणि वार्तनिक लक्षणे प्राथमिकतेने पाहिली जातात. मानसिक विकृती या केंद्रीय मज्जासंस्था, परिधीय मज्जासंस्था आणि आंतस्त्रावी ग्रंथी यांच्या संबंधित असून अनुवंशाने किंवा काही रोगजन्य प्रक्रियेमुळे त्या विकसित होतात. मानसिक विकृतींचे जैविक स्पष्टीकरण खूपच साधे सोपे आहे. त्यामुळे अनेकांच्या मते मनोविकृतींमध्ये मानसशास्त्रीय आणि सामाजिक - सांस्कृतिक घटकांची भूमिका महत्त्वाची आहे.

मनोविकृतींकडे पहिल्यांदा जैविक दृष्टिकोनातून पाहिले जाते आणि त्यांचा संबंध मेंदूतील पेशींच्या हानीशी जोडला जातो. त्यामुळे या विकृतीं मेंदूशी संबंधित आजार समजले जाते. ज्यामध्ये मेंदूच्या कार्यात बिघाड निर्माण होतो आणि व्यक्तींच्या मानसिक कार्यात तसेच वर्तनात विकृतिपणा येतो. उदा., मेंदूच्या काही भागांना इजा झाल्यास स्मृतीभ्रंश होतो.

तरीदेखील अनेक मानसिक विकृती या मेंदूच्या हानीमुळे होत नाहीत. उदा. मज्जाशाखामधील असंतुलनामुळे मानसिक विकृती होतात. पण वामध्ये मेंदूला कसलीही हानी झालेली नसते, तसेच भ्रम-विभ्रम हे मेंदूच्या कोणत्याही प्रत्यक्ष हानी शिवाय दिसून येतात.

मनोविकृतीशी संबंधित जैविक दृष्टिकोनामध्ये पुढील महत्त्वांच्या घटकांचा अभ्यास करावा लागतो.

A] आनुवंशिक असुरक्षितता :-

मानवी शरीर हे रंगसूत्रांच्या 23 जोड्यांनी बनते. रंगसूत्रांमध्ये हजारो जिन्स असतात. हे जिन्स आनुवंशाने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित केले जातात. मानसिक विकृती या पूर्णपणे जिन्स-द्वारे निश्चित करता येत नाहीत. पण तरीही अनेक मानसिक विकृतीमध्ये आनुवंशिक प्रभाव दिसून येतो. उदा., काही मुले निसर्गातच लाजावू किंवा चिंताग्रस्त असतात तर काही मुले ही बहिर्मुखी असतात. [Fox et. al., 2010, Kagan & Fox, 2006]. आनुवंशिक असुरक्षितता ही पहिल्यांदा मुलांमध्ये तर काही वेळेस ती किशोरावस्था किंवा प्रौढावस्थेमध्ये दिसून येते. संशोधनातून असे दिसून येते की, रंगसूत्रांच्या रचनेमध्ये आणि संख्येमध्ये दोष/बिघाड निर्माण झाल्यामुळे मनोविकृती होतात. उदा., डाऊन सिंड्रोम हा बौद्धिक अक्षमता विकृती 21 व्या रंगसूत्रांचे त्रिकट निर्माण झाल्यामुळे होते. या विकृतींचे प्राथमिक कारणच अनिश्चित रंगसूत्र हे आहे. जिन्सच्या दोषामुळे किंवा जिन्स बहुरूपतेमुळे देखील मानसिक विकृती विकसित होतात असे दिसते. एकंदरीत असे म्हणता येईल की आनुवंशिक असुरक्षितता असलेल्या व्यक्तीमध्ये आनुवंशिक अनेक जिन्स आणि जिन्स बहुरूपता येतात. ज्यांच्या आंतर-क्रियेतून मानसिक विकृती विकसित होतात. मनो-विकृती मानसशास्त्रामध्ये आनुवंशिक प्रभाव हा साध्या पद्धतीने व्यक्त केला जातो. व्यक्तीची शारीरिक वैशिष्ट्ये (उदा., डोळ्याचा रंग) आनुवंशाने प्रत्यक्ष निश्चित होतात तर जिन्स अप्रत्यक्षपणे वर्तनावर प्रभाव पाडतात.

Genotype म्हणजे व्यक्तीची संपूर्ण जिन्सची रचना होय. तर phenotype म्हणजे जिन्सची रचना आणि वातावरणाच्या आंतर-क्रियेतून निर्माण

4

झालेली व्यक्तीची स्वनात्मक आणि कार्यात्मक वैशिष्ट्ये होय. मानसिक विकृतीसाठी फक्त आनुवंशिकता पुरेशी नसते तर वातावरणातील [व्यक्तीच्या जीवनातील] ताण निर्माण करणारे घटक देखील महत्त्वाचे असतात. या दोन्हीच्या आंतरक्रियेतून मनोविकृती विकसित होतात. उदा., मतिमंदत्वाचा PKU प्रकार तसेच genotype आणि वातावरणाच्या सहसंबंधातूनही मनोविकृती निर्माण होतात. मानसिक विकृतीच्या आनुवंशिकतेचा अभ्यास करण्याच्या तीन प्राथमिक पद्धती आहेत.

- ① कौटुंबिक इतिहास पद्धत
- ② जुळ्यांचा अभ्यास पद्धत
- ③ दत्तक घेणे पद्धत

सध्या यामध्ये अजून दोन पद्धतींची अंतर्भाव केला आहे.

- ① दुवा अभ्यास
- ② सहयोग [संघटन] अभ्यास.

B] मेंदूविघाट आणि मेंदूत्वचिकता :-

मेंदूतील घाव (जखम / इजा) यामुळे मेंदूतील पेशींमध्ये दोष निर्माण होणे हे मनोविकृतीचे दुर्मिळ प्राथमिक कारण आहे. सध्या मेंदूच्या अभ्यासासाठी विविध स्कॅनिंग तंत्राचा वापर वाढल्यामुळे मेंदूची स्वना आणि कार्य समजून घेणे तसेच मनोविकृतीतील मेंदूचा सहभाग समजून घेणे सोपे झाले आहे. आनुवंशिक घटकातूनच मेंदूचा विकास होतो, पण तो निश्चित स्वरूपाचा नसतो. मेंदूत्वचिकतेद्वारे आणि [जन्मपूर्व आणि जन्मोत्तर] अनुभव, ताण, आहार, आजार, औषधे, परिपक्वता या घटकांच्या प्रतिक्रियेतून मेंदू संघटन आणि कार्य यात बदल केले जातात. अस्मित्वात असलेल्या मज्जापेशीच्या जोडण्या सुधारीत केल्या जातात तसेच नवीन जोडण्या निर्माण केल्या जातात. याचा

5

सकारात्मक किंवा नकारात्मक परिणाम होईल हे व्यक्तीच्या आजूबाजूच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. सकारात्मक परिणामांचे एक उदाहरण म्हणजे जेव्हा जन्मपूर्व अवस्थेत गरोदर उंदरांना समृद्ध वातावरणात ठेवल्यामुळे त्यांच्या पिलांमध्ये मेंदूला दुखःपत होण्याचे प्रमाण कमी झाले. याउलट नकारात्मक परिणामांचे उदाहरण म्हणजे गरोदर माकडांना अनि-स्थित, अंदाज करता न येणाऱ्या अशा मोठ्या आवाजाच्या परिस्थितीत ठेवल्यामुळे त्यांच्या पिलांमध्ये मेंदू रसायनांमध्ये अपसामान्यत्व निर्माण झाल्याचे दिसून आले. बालकांच्या मेंदू विकासावर अनेक जन्मोत्तर वातावरणीय घटनांचा परिणाम होतो. उदा., जन्मानंतर बालकांच्या मेंदूमधील नवीन मज्जाबंधावर बाह्य वातावरणाचा / परिस्थितीचा परिणाम होतो. समृद्ध वातावरणात जन्मलेल्या उंदरांच्या पिलांमध्ये मज्जाबंध अधिक विकसित झालेले दिसून आले आहेत.

शारीरिक व्यायामामुळे (चालणे, पळणे) देखील नवीन मज्जापेशींची निर्मिती होते तसेच मज्जाबंध अधिक विकसित होतात. खरोखरच, मेंदू लवचिकता जीवनभर [चालणारी प्रक्रिया आहे. [त्यामुळे प्रत्येकाने व्यायाम करणे गरजेचे आहे.]

मेंदू आणि वर्तन लवचिकता, आनुवंशिकता वातावरण सहसंबंध या संशोधनातून वैकासिक मनो-विकृतीशास्त्रज्ञानी "वैकासिक प्रणाली दृष्टिकोन" विकसित केला आहे [Masten, 2006; Spencer, et al., 2009] या दृष्टिकोनानुसार, आनुवंशिकता मेंदूच्या क्रियांना प्रभावित करते, त्याचा प्रभाव वर्तनावर आणि वर्तनाचा प्रभाव वातावरणावर (भौतिक, सामाजिक व सांस्कृतिक) होतो. पण हा प्रभाव द्विमार्गी असतो.

6

७] मज्जास्राव आणि ग्रंथीस्रावामधील असंतुलन :-
 मेंदूमध्ये लोखो मज्जापेशी असतात. या मज्जापेशींच्या साफितच संदेशांचे वहन केले जाते. यांच्या सहाय्यानेच आपल्याला वर्तन करता येते. या मज्जापेशींच्या टोकाकडील भागाकडून रसायनिक द्रवाची निर्मिती केली जाते. यालाच 'मज्जास्राव' असे म्हणतात. दोन मज्जापेशींमध्ये समन्वय (जोडणी) करण्यासाठी मज्जास्राव आवश्यक असतात. दोन मज्जापेशी जिथे जोडल्या जातात त्याला मज्जाबंध म्हणतात. या मज्जाबंधामध्ये विविध प्रकारचे मज्जास्राव असतात. काही मज्जास्राव मज्जावेग निर्माण करणारे उत्तेजक असतात तर काही मज्जास्राव मज्जावेगांना प्रतिबंध करणारे असतात. हे मज्जास्राव संतुलित प्रमाणात असणे आवश्यक आहे.

यान्यबरोबर शरीरामध्ये विविध ग्रंथी असतात आणि यातूनदेखील ग्रंथीस्राव [Hormones] निर्माण होऊन रक्तामध्ये मिसळत असतात. या ग्रंथीस्रावांचेही प्रमाण संतुलित असणे गरजेचे आहे.

मज्जास्रावातील असंतुलन :- जैविक दृष्टिकोनानुसार मज्जास्रावातील असंतुलनामुळे मनोविकृती निर्माण होतात असे मानले जाते. पण आज संशोधक याला कारणाचा काही साम समजतात. काही वेळेस मानसशास्त्रीय ताणामुळे मज्जास्रावांमध्ये असंतुलन निर्माण होते. हे असंतुलन विविध मार्गांनी निर्माण होते.

- ① मज्जास्रावांची अधिक प्रमाणात निर्मिती होऊन ते मज्जाबंधामध्ये स्रवतात. यामुळे मज्जास्रावांच्या कार्याचा अतिरेक होतो.
- ② मज्जास्राव मज्जाबंधामध्ये स्रवून निष्क्रिय झाले तर सामान्य प्रक्रियेमध्ये विघाट निर्माण होतो. मज्जास्राव हे मज्जाबंधांनी मज्जास्राव शोषून घेतल्यामुळे

[A process of reuptake] किंवा कमी प्रमाणात मज्जास्राव स्त्रोवल्यामुळे आणि या मज्जास्रावांना 'मोनोअॅमिन ऑक्सिडेज' द्रवपदार्थ नष्ट केल्यामुळे ते निष्क्रिय होतात.

- ③ मज्जापेशीच्या शिखातंतूमध्ये (संदेश ग्रहण करणारा भाग) समस्या निर्माण झाल्यामुळे मज्जास्रावांमध्ये असंतुलन निर्माण होते.

आजपर्यंत संशोधकांनी 100 प्रकारच्या मज्जास्रावांच्या शोध लावला आहे. पण मनोविकृतीशी संबंधित पाच प्रकारच्या मज्जास्रावांचा अभ्यास अधिक केला जातो.

1] नॉरएपिनेफ्राईन 2] डोपामीन 3] सेरोटोनिन 4] ग्लुटामेट 5] गॅमा अॅमिनो व्युटीरिक एसिड (GABA) यातील पहिल्या तीन मज्जास्रावांना 'मोनोअॅमिनो' म्हणतात, ज्या कृती नात्काळ केल्या जातात; ज्यात शरीराला सजग केले जाते, कृती करायला तयार केले जाते. यामध्ये नॉरएपिनेफ्राईनची भूमिका महत्त्वाची असते. उदा, तणजन्म प्रसंग, धोकादायक परिस्थिती, अवधान देणे, मुलभूत प्रेरणा, इ. सुख आणि बोधात्मक प्रक्रिया तसेच स्किझोफेनिया आणि व्यसन विकृतीमध्ये डोपामीनचे कार्य महत्त्वाचे आहे.

आपले विचार आणि माहिती प्रक्रिया, वर्तन आणि भाव-भावना यावर सेरोटोनिनचा प्रभाव पडतो. म्हणजेच भावनिक विकृती उदा, चिंता, अवसाद आणि आत्महत्या यामध्ये सेरोटोनिनची भूमिका महत्त्वाची असते. ग्लुटामेट हे मज्जास्राव उत्तेजक प्रकारचे असून ते स्किझोफेनिया विकृती महत्त्वाची भूमिका बजावते शेवटी GABA हे मज्जास्राव प्रतिबंधक प्रकारचे असून चिंता कमी करण्यामध्ये आणि भावनिक उत्तेजित अवस्था कमी करण्यामध्ये महत्वपूर्ण असते.

एकेदरीत मनोविकृतीचे अनेक प्रकार हे मज्जास्रावांशी जोडले गेले आहेत. अशा मनोविकृतींवर उपचार करण्यासाठी प्रोझॅक आणि झोलॉफ सारखी अवसादरोधी औषधे वापरली जातात.

ग्रंथीस्त्रावातील असंतुलन

मानविकृतीचे काही प्रकार हे ग्रंथीस्त्रावातील असंतुलनाशी जोडलेले आहेत. ग्रंथीस्त्राव [Hormones] म्हणजे शरीरातील अंतःस्त्रावी ग्रंथीमधून स्वतःचे रासायनिक वस्तु पदार्थ होय. प्रत्येक ग्रंथीमधून विशिष्ट प्रकारचा ग्रंथीस्त्राव निर्माण होऊन तो रक्तामध्ये मिसळतो. ग्रंथीस्त्राव रक्तामधून प्रवाहित होऊन मेंदू आणि शरीरातील विविध भागांतील पेशींवर प्रभाव पाडतात. उदा., लढा किंवा पळ प्रतिक्रिया, लैंगिक प्रतिक्रिया, इ. आपली केंद्रिय मज्जासंस्था ही अंतःस्त्रावी ग्रंथीसंस्थेशी जोडलेली असते. तिचा 'मज्जा-अंतःस्त्रावी संस्था' म्हणतात. पिच्युरी ग्रंथी सर्वांत महत्त्वाची ग्रंथी असून यामुळे विविध ग्रंथीस्त्राव निर्माण होतात. या ग्रंथीचे इतर ग्रंथींवर नियंत्रण असते आणि हायपोथॅलॅमसचे सर्व ग्रंथीसंस्थेवर नियंत्रण असते.

एक महत्त्वाची आंतरक्रिया म्हणजे 'हायपोथॅलॅमिक - पिच्युरी - अॅड्रेनल अक्ष' होय (Hypothalamic - pituitary - adrenal [HPA]) याच्या कृतीशीलतेमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

- ① कॉर्टिकोस्ट्रॉयक रिलीजिंग हॉर्मोन (CRH) च्या स्वरूपातील संदेश हायपोथॅलॅमसमधून पिच्युरीपर्यंत पोहोचतो.
- ② CRH चा प्रतिक्रिया म्हणून पिच्युरी ग्रंथीमधून अॅड्रेनो-कॉर्टिकोस्ट्रॉयक हॉर्मोन (ACTH) स्त्रावतो, ज्यामुळे अॅड्रेनल ग्रंथीमधील कॉर्टिकल हा भाग उत्तेजित होतो आणि एपिनेफ्रिन आणि कॉर्टिसॉल (ताण ग्रंथीस्त्राव) ची निर्मिती होऊन ते खूप लागतात. कॉर्टिसॉल शरीराचा ताणाशी सामना करण्यासाठी तयार / गतिशील करते.
- ③ कॉर्टिसॉल हायपोथॅलॅमस आणि पिच्युरी ग्रंथीला नकारात्मक अभिप्राय पुरवतो ज्यामुळे CRH आणि ACTH चे स्त्रावणे कमी होते. तसेच त्यामुळे अॅड्रेनलिन आणि कॉर्टिसॉलचे स्त्रावणे कमी होते. तसेच त्यामुळे ही नकारात्मक अभिप्राय प्रणाली उष्णता नियंत्रित करणाऱ्या थर्मोस्टॅट उपकरणाप्रमाणे कार्य करते.

9

नकारात्मक अभिप्राय प्रणालीतील अपकार्य मनोविकृतीच्या विविध प्रकारांमध्ये गुंतलेले दिसते. उदा., अवसाद, घटनापश्चात ताण विकृती, नैंगिक ग्रंथीस्त्राव हे गोनॅडल ग्रंथीमधून निर्माण होतात. यात असंतुलन निर्माण झाल्यास [पुरुष ग्रंथीस्त्राव अँड्रोजेन आणि स्त्री ग्रंथीस्त्राव एस्ट्रोजेन] अपसमायोजित वर्तन होते. एकंदरीत गोनॅडल ग्रंथीस्त्राव हे मज्जासंस्थेच्या विकासावर प्रभाव पाडतात. तसेच ते पुरुष आणि स्त्रीच्या वर्तन भिन्नतेची जोडलेले आहे.

D] स्वभाव :-

“स्वभाव म्हणजे जैविकतेने निश्चित केलेली बालकाची प्रतिक्रिया आणि स्वनिवमनाचे वैशिष्ट्यपूर्ण मार्ग होय.” जेव्हा आपण म्हणतो, मूल स्वभावामध्ये भिन्न/वेगळे आहे, याचा अर्थ ती मुले विविध उद्दीपकांना वैशिष्ट्यपूर्ण भावनिक आणि उत्तेजित प्रतिक्रिया देण्यामध्ये आणि विविध परिस्थितीबाबतचा दृष्टिकोन, माधार घेणे किंवा हाताळणे यातील केल यामध्ये भिन्न असतात. [Rothbart, Derry berry & Harshey, 2000] काही मुले निसर्गतः किंवा आवाजाने चकित होतात किंवा सूर्यप्रकाश येह-यावर पडल्यावर रडतात यादलत इतर मुले या उद्दीपकांना असंवेदनशीलता दर्शवतात. हे वर्तनप्रकार आनुवंशिक धटकांनी अधिकतर प्रभावित होतात. यण जन्मपूर्व आणि जन्मपश्चात वातावरणातील घटक देखील त्यांच्या विकासात भूमिका बजावतात. [Goldsmit, 2003 ; Rothbart, Derry-berry & Harshey, 2000].

आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास हा सुरुवातीच्या स्वभावावर अवलंबून असतो. मूल २ ते ३ महिन्यांचे झाल्यावर त्यांच्या स्वभावाचे पाच पैलू ओळखता येऊ शकतात. १) भीती २) चिडचिड/वैकल्य ३) सकारात्मक स्वभाव ४) कृतीची क्रियात्मकता यातकी

१) लक्षणीय चिकाटी / प्रयत्नपूर्वक नियंत्रण काही मुलांमध्ये हे पैलू नंतर दिसून येतात. हे पैलू प्रौढ व्यक्तीमत्वाच्या तीन महत्त्वाच्या पैलूशी संबंधित आहेत. १) चेतापदशिता [भावनिकदृष्ट्या अस्थिर] / नकारात्मक भावनिकता

- २) बहिर्मुखता किंवा शकारात्मक भावनिकता
- ३) मर्यादित [दबाव / मोकळे पणाचा अभाव]

नवजात बालकाचा भीती आणि चिडचिड हा पैलू काही वेळेस लिंगभिन्नता दर्शवतो. [Else Quest et al; 2006]. जो प्रौढ व्यक्तीच्या चेतापदशिता या पैलूशी अनुरूप वाटतो. नवजात बालकाचे शकारात्मक भाव आणि क्रियात्मकता पातळी हे पैलू प्रौढ व्यक्तीतील बहिर्मुखता या पैलूशी संबंधित वाटतात. तसेच नवजात बालकाचे लक्षणीय चिकाटी आणि प्रयत्नपूर्वक नियंत्रण हे पैलू प्रौढ व्यक्तीच्या मर्यादित किंवा नियंत्रण घा पैलूशी संबंधित दिसतात.

एका अभ्यासानुसार सरासरी, मुले मुलींपेक्षा किंचीतशी उच्च पातळीची क्रियात्मकता आणि तीव्र पातळीचे शुब दाखवतात. याडलट मुली सरासरी, आवेगावर उच्च नियंत्रण आणि अवधान नियमन करव्याची उच्च समता असणाऱ्या वाटतात. [Else - Quest et al, 2006]. स्वभावाचे काही पैलू आयुष्यातील पहिल्या वर्षापासून ते बाल्यावस्थेच्या सध्यापर्यंत मध्यम प्रमाणात स्थिरता दर्शवतात, जरी स्वभाव बदलू शकतो तरीही [Kagan, 2003].

शेवटी, ज्या मुलांमध्ये उच्च पातळीची अधिक नकारात्मक भावनिकता असते. त्यांच्याशी सहकार्यनि शरणे पालकांना अधिक कठिण असते आणि अशा मुलांबाबत भिन्न पालकांची भिन्न पालकत्व शैली असते. हे विशेषतः मध्यम व उच्च सामाजिक - आर्थिक दर्जा असणाऱ्या कुटुंबांपेक्षा निम्न सामाजिक - आर्थिक दर्जा

॥

असणाऱ्या कुटुंबाबाबत खरे वाटते. ज्यामध्ये पालक त्रासदायक मुलांबाबत (कठीण) सामान्य किंवा निम्न पातळीचे सहकार्य दर्शवतात. मध्यम आणि उच्च सामाजिक आर्थिक दर्जा असणारी कुटुंबे ही अशा उच्च नकारात्मक भावकितेच्या मुलांशी सामना करतात तेव्हा ते त्यांच्या पालकत्व शैलीमध्ये अधिक संसाधनांच्या अवलंब करतात. [Paulus - Sen - Hoogeboom et al., 2007]

जीवनात पुढच्या काळात मनोविकृतीचे विविध प्रकार विकृतीत होण्यामध्ये स्वभाव महत्त्वाची भूमिका बजावतो, यात आश्चर्य वाटायला नको. उदा., जी मुले नवीन आणि अनोळखी परिस्थितीमध्ये भीती आणि अतिदक्षता दर्शवतात त्यांना 'प्रतिबंधित वर्तन' असे लेबल लावले जाते. हा गुण आनुवंशिक/ वारसाने येणारा घटक आहे. [Kagan, 2003] आणि जेव्हा हा घटक स्थिर असतो तेव्हा तो बाल्यावस्थेत किंवा प्रौढावस्थेत चिंता विकृती विकसित करणारा धोक्याचा घटक असतो. [Fox et al., 2010 ; Kagan ; 2003].

याडलट जी मुले २ वर्षांची आहेत आणि जे उच्च अप्रतिबंधित आहेत, त्यांच्यात काही प्रमाणात भीती आणि पालक किंवा समाजाकडून वर्तनातील नैतिक मुल्ये शिकण्यामध्ये अडचणी दिसतात, तसेच ते वयाच्या १३ व्या वर्षी अधिक आक्रमक आणि अपराधी वर्तन दाखवतात. (Schwartz et al., 1996). जर हे व्यक्तीमत्व घटक उच्च पातळीच्या वैर भावनेशी जोडले गेले तर यानून वर्तन विकृती आणि समाजविरोधी व्यक्तीमत्व विकृती विकसित होण्याची शक्यता वाटते. [Havnpur et al., 1993].

एकंदरीत वैदिक वृष्टिकोनानुसार, आनुवंशिक असुरक्षितता मैदूनील विघाड आणि मैदू लवचिकता, मज्जास्त्राव आणि श्रंघीस्वावामधील असंतुलन आणि स्वभाव या कारणांमुळे व्यक्तीचे वर्तन अपसामान्य होते. तसेच तिच्यामध्ये विविध स्वरूपाच्या मनोविकृती विकसित होतात.

12

2.2. फ्रॉइडच्या मनोविश्लेषण दृष्टिकोन :-
 सिग्मंड फ्रॉइडने मनोविश्लेषण दृष्टिकोन विकसित केला. या दृष्टिकोनानुसार सामान्य किंवा अपसामान्य वर्तन हे अबोध प्रेरणा आणि विचार त्यांच्यातील गतिशील आंतरसंबंध याद्वारे निश्चित होते. यातील महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे 'अबोध' होय. फ्रॉइडच्या मते, मनाचा लहान भाग बोधावस्थेचा असून अबोधावस्थेने मोठा भाग व्यापला आहे. उदा., हिमनगोचा लहान भाग [बोधावस्था] पाण्यावर दिसतो. पण लहान भाग [अबोधावस्था] पाण्याखाली दिसणारा मोठा भाग [अबोधावस्था] पाण्याखाली असतो. अबोध मनामध्ये, वेदनादायी स्मृती, अनृतप इच्छा आणि इतर अनेक नकारात्मक अनुभव ज्योचे दमन केले आहे ते साठविलेले असतात. फ्रॉइडच्या विश्वास होता की, अबोध मनातील गोष्टी कल्पनात्मकता, स्वप्ने, बोलण्यातील चुका, लिखाणातील चुका यांमार्फत व्यक्त होणाऱ्या आणि वर येणाऱ्या प्रयत्न करत असतात. यानुनच व्यक्तीचे वर्तन अपसामान्य होते. फ्रॉइडच्या दृष्टिकोनातील महत्त्वाच्या संकल्पना आणि मनोविकृती यांचा संबंध पुढील मुद्द्यांच्या साहाय्याने अभ्यासता येईल.

अ) व्यक्तीमत्त्वाची रचना :-

फ्रॉइडच्या सिद्धांतानुसार व्यक्तीमत्त्वाची रचना इदम्, अहम् आणि पराहम् या तीन घटकातून होते. त्याच्या मते व्यक्तीचे वर्तन हे या तीन घटकांच्या आंतरक्रियेतून होते. आंतरिक प्रेरणा आणि ऊर्मी म्हणजे इदम् [Id] होय. जन्मत बालकांमध्ये प्रथम इदमची रचना दिसून येते. या ऊर्मी जन्मत आनुवंशिक असतात. याचे दोन विरुद्ध प्रकार आहेत.

1) जीवन ऊर्मी - ही विधायक असून तिचे स्वरूप प्रथमतः लैंगिक असते. यानून 'लिबीडो' तयार होतो. लिबीडो म्हणजे जीवनाची भावनिक आणि मानसिक शक्ती / ऊर्जा होय.

2) मृत्यू ऊर्मी - ही विश्वंसक ऊर्मी असून तिचा कल आक्रमकता, विश्वंसक आणि अंतिमतः मृत्यू याकडे असतो. फ्रॉइडने 'लैंगिक' [sexual] ही संकल्पना विस्तृत अर्थाने वापरली असून यामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या सुखाचा समावेश होतो. उदा., जेवणे, चित्र काढणे, इ., इदम् हा सुख तत्त्वाने कार्य करतो. त्यामुळे तो स्वार्थी आणि सुख मिळविण्याच्या वर्तनात सहभागी असतो.

तसेच त्याला त्यांच्या आंतरिक संरजांची / प्रेरणांची पूर्तता ताबडतोब व्हावी असे वाटते. हे करताना त्यांच्याकडून वास्तव आणि नैतिक गोष्टींचा विचार केला जात नाही. इदम् मानसिक प्रतिमा आणि इच्छा पूर्तीच्या कल्पनात्मकता निर्माण करतो यालाच 'प्राथमिक विचार प्रक्रिया' म्हणतात. याद्वारे आंतरिक प्रेरणा पूर्ण करण्यासाठी वास्तव कृतीचा अवलंब केला जाऊ शकत नाही.

फ्रॉइडच्या सिद्धांतानुसार व्यक्तीमत्त्वाचा दुसरा भाग म्हणजे अहम् [Ego] होय. जन्मानंतर काही महिन्यांनी अहम्चा विकास होतो. इदम्च्या मागण्या आणि बाहेरच्या जगातील वास्तवतः यांच्यात मध्यस्थी करण्याचे काम अहम् करतो. उदा., टॉयलेट ट्रेनिंगमध्ये मूल पालकांच्या आणि समाजांच्या अपेक्षेनुसार शारीरिक क्रियांवर नियंत्रण ठेवायला शिकते, यालून त्याचा अहम् विकास होतो. शारीरिक (इदम्) गरजा आणि यौव्य ठिकाण आणि वेळ यांच्यात अहम् मध्यस्थी करतो.

अहम्चे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे इदम्च्या गरजा पूर्ण करताना स्वतःचे संरक्षण आणि कल्पनाचा विचार करणे. यासाठी अहम्ला कार्यकारण आणि इतर बौद्धिक संसाधनांची आवश्यकता असते. याद्वारेच अहम् इदम्च्या मागण्यावर नियंत्रण ठेवतो. अहम्च्या या अनुकूलनेतलाच 'दुय्यम' प्रक्रिया विचार म्हणतात. अहम्चे कार्य वास्तव तत्त्वाने चालते. इदम्च्या विशेषतः लैंगिक आणि आक्रमकतेच्या मागण्या आणि समाजाचे नियम आणि प्रतिबंध यांच्यात संघर्ष होत असतो.

फ्रॉइडच्या मते मुलाची वाढ होताना बरोबर आणि बूक याबाबतचे पालकांचे आणि समाजाचे नियम टक्कळू ते शिकते. यानुनच व्यक्तीमत्वाचा तिसरा भाग अहममधून विकसित होतो. त्याला 'पराहम्' (superego) म्हणतात. बरोबर - बूक, योष्य - अयोष्य, नैतिक - अनैतिक याबाबतच्या समाजाच्या नैतिक मुल्यातून पराहम् विकसित होतो. यालाच 'सद्सदविवेक' [conscience] असेही म्हणतात. पराहमच्या विकासामुळे 'अंतर्गत नियंत्रण रचना' तयार होते. जी इहमच्या इच्छांशी सामना करते. अहम इहमच्या इच्छा, वास्तवतेच्या मागण्या आणि पराहमच्या नैतिक मर्यादा यांच्यात मध्यस्थिची भूमिका करते म्हणून त्याला 'व्यक्तीमत्वाची कार्यकारी' [अंमलबजावणी करणारी] शाखा म्हणतात.

फ्रॉइडच्या मते, इहम, अहम आणि पराहम यांच्यातील आंतरक्रिया वर्तन निर्धारित करव्यात म्हत्वाची भूमिका बजावते. व्यक्तीमत्वातील आंतरिक मानसिक संघर्ष नेहमी वर येण्याचा प्रयत्न करत असतात. तसेच इहम, अहम आणि पराहम यांच्यात सुसंगती असणे म्हत्वाचे आहे. त्यांच्यातील विसंगतीमुळे आणि अंतर्मनातील संघर्षातून मानसिक विकृती निर्माण होतात, असा फ्रॉइडचा विश्वास होता.

B] संरक्षण यंत्रणा :-

"चिंता म्हणजे सामान्यपणे भिती आणि काळजीची भावना होय." मनोविश्लेषण दृष्टिकोनामध्ये चिंता हा प्रमुख घटक मानला आहे. कारण फ्रॉइडच्या मते मनोविकृतीच्या विविध प्रकारांमध्ये चिंता हा घटक कारण म्हणून कार्य करतो. तसेच चिंता ही काही वेळेस उधडपणे अनुभवली जाते. आणि इतर वेळेस ती दाबून ठेवली जाते आणि नंतर ती वेगळ्या रूपात बाह्य लक्षणांमध्ये दिसून येते. उदा., रूपांतरित अंशत्व किंवा पक्षाघात.

चिंता ही शरीराची नैसर्गिक सूचना प्रणाली असून ती पुढे येणाऱ्या धोक्याची सूचना देतो आणि या वेळेस व्यक्तीकडून योग्य प्रतिक्रिया होण्याची गरज असते. वाद्य / बस जलदपणे आपल्याकडे येताना पाहून व्यक्ती चिंतेचा अनुभव घेते त्यामुळे ती जिवंत राहते. जेव्हा ही चिंता तीव्र, स्तब्धपूर्ण आणि वास्तविक धोक्याच्या संदर्भात बाहेर येते तेव्हा ती समस्यात्मक आणि विकृतीकारक असते. फ्रॉईडच्या मते अनेक उदाहरणात इहम् मोठ्या प्रमाणातील चिंतेच्या तर्कसंगत साधनांच्या सहाय्याने सामना करू शकतो. तरीही फ्रॉईड सूचित करतो की, जेव्हा चिंता आपल्या अबोधावस्थामध्ये असते आणि आपल्याला त्याची जाणीव नसते. तेव्हा तिचे तर्कसंगत साधनांचा वापर केला जाऊ शकत नाही.

यावेळी इहम् अंतर्किक संरक्षणात्मक साधनांचा वापर करतो. त्यालाच 'अहम् संरक्षण यंत्रणा' म्हणतात. या संरक्षण यंत्रणा चिंता कमी करतात. तसेच समस्याशी प्रत्यक्षपणे सामना न करता वेदनांमध्ये कल्पनांना बौद्धावस्थेमधून अबोधावस्थाकडे ढकलण्यासाठी व्यक्तीला मदत करतात. या यंत्रणामुळे वास्तवतेचे विकृतीकरण केले जाते. संरक्षण यंत्रणांच्या अती वापराने व्यक्तीमध्ये मनोविकृती विकसित होतात. वास्तवता रूपांतरित केली जाते. महत्त्वाच्या सूचना / संरक्षण यंत्रणा पुढीलप्रमाणे आहेत.

- 1) विस्थापन - भितीदायक कल्पना किंवा आवेग यांना कमी भीतीदायक वस्तूंकडे वळविणे किंवा व्यक्त करणे. उदा., वऱ्याचे तेल वाऱ्यावर काढणे.
- 2) स्थिरीकरण - स्वतःला काही व्यक्तीशी चिंताकारण आणि अनिश्चयोक्तीपूर्ण मार्गाने जोडणे किंवा आवृत्तिक विकासाला वाल्यावस्थेत / किशोरावस्थेत बेदिरत करणे.
- 3) प्रक्षेपण - स्वतःमधील अस्वीकारार्ह प्रेरणा किंवा वैशिष्ट्ये दुसऱ्यांवर आरोपीत करणे.
- 4) मिथ्यासमर्थन - स्वतःच्या वर्तनाचे खोटे / फसवे समर्थन करणे.

16

- 5) प्रतिपक्षभावन - तीव्र चिंता निर्माण करणाऱ्या प्रेरणांचे दमन करित असताना नेमके त्या प्रेरणेच्याच विरुद्ध वर्तन करणे.
- 6) परागमन - विकासाच्या आधीच्या / पूर्वीच्या पातळीवर आऊन कमी परिपक्व (बालीश) वर्तन करणे.
- 7) दमन - वेदनादायी किंवा धोकादायक (अस्वी) विचारांना बोधावरचेत येव्याला प्रतिबंधित करणे, असे विचार दाखून / दडपून ठेवणे.
- 8) उदात्तीकरण - अतृप्त प्रेरणांची समाजामध्ये / उदात्त सांगिती पूर्तता करणे.
- 9) नकार - भितीदायक, वेदनादायी, अस्वीकारार्ह घटना / गोष्टी नकारणे.
फ्रॉइडच्या मते व्यक्ती 'दमन' ही संरक्षण यंत्रणा अधिक प्रमाणात वापरते.

1) विकासाच्या मनोवैज्ञानिक अवस्था :-

व्यक्तीमत्त्वाच्या रचनेसोबतच फ्रॉइडने मनोवैज्ञानिक विकासाच्या अवस्था सांगितल्या आहेत. सर्व व्यक्ती जन्मापासून ते वयात येईपर्यंतच्या कालावधीत या पाच अवस्थेतून जातो. विकासाच्या या प्रत्येक टप्प्यामध्ये लैंगिक सुख (लिबिडो) मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो, या अवस्था पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) मौखिक अवस्था :- जन्मापासून 2 वर्षांपर्यंतच्या कालावधीत या अवस्थेत सुख मिळविण्याचे केंद्र मुख (तोंड) असते. चोखणे आणि चघळणे या क्रियांद्वारे बालकालीन सुख मिळत असते. त्यामुळे मूल स्तनपान अधिक प्रमाणात करत असते.

2) गुदावस्था :- 2 ते 3 वर्षांपर्यंतच्या कालावधीत, या अवस्थेत सुखाचे केंद्र गुदाद्वार असते. मलविसर्जनाच्या क्रियेतून मुलाला सुख मिळते. याच काळात टॉयलेट ट्रेनिंग दिले जाते.

(17)

- 3) शैशवावस्था :- 3 ते 5 वर्षपर्यंतचा कालावधी, या अवस्थेत स्वतःची लैंगिक इंद्रिये हाताळण्यातून सुख मिळते.
- 4) सुप्तावस्था :- 6 ते 12 वर्षपर्यंतचा कालावधी, या अवस्थेत / काळात लैंगिक प्रेरणा सुप्त राहतात (मागे पडतात) आणि मुलांमध्ये कौशल्ये आणि इतर कृतींचा विकास होऊ लागतो.
- 5) जननेंद्रिय अवस्था :- वयात आल्यानंतरचा कालावधी, या काळात लैंगिक संबंधातून सुख मिळविले जाते. भिन्नलिंगी व्यक्तींविषयी आकर्षण निर्माण होते.

फ्रॉइडच्या मते विकासाच्या प्रत्येक अवस्थेत योग्य प्रमाणात सुख मिळाले पाहिजे नाहीतर व्यक्तीचे त्या अवस्थेत स्थिरीकरण होते आणि यानूनच मनोविकृती विकसित होतात. उदा., ज्या मुलांना मौखिक अवस्थेत पुरेसे सुख मिळत नाही अशी मुले प्रौढावस्थेत गेल्या-नंतर त्यांच्यात अती खाण्याची समस्या निर्माण होते. तसेच त्यांच्यात नखे कुरतडणे, धुसुपान आणि मद्यपानाच्या सवयी विकसित होतात. तसेच ही मुले अवलंबी बनतात, त्यांच्यात अविश्वास निर्माण होतो आणि या व्यक्ती अवसादी होण्याची शक्यता वाढते.

- 6) ओडिपसगंड [पितृभावगंड] आणि इलेक्ट्रागंड [मातृभावगंड] -
 फ्रॉइडच्या मते विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर होण्याचा मुलाच्या मागण्या पूर्ण नाही झाल्या तर संघर्ष निर्माण होतो आणि व्यक्तीचे स्थिरीकरण होते. शैशवावस्थे-तील महत्त्वाचा संघर्ष म्हणजे ओडिपसगंड होय. ग्रीक दंतकथेनुसार ओडिपस नकळतपणे त्याच्या वडिलांना ठार मारून आईशी लग्न करतो. फ्रॉइडच्या मते प्रत्येक मुलगा प्रतिकात्मकपणे ओडिपस प्रमाणे जगत असतो. त्याला आईविषयी लैंगिक आकर्षण वाटते आणि वडिलांविषयी

द्वेष वाटतो. तसेच या मुलाला वडील त्याचे शीशन कापून शिक्षा करतील याची भीतीही वाटते; या कार्टूनेशन (शीशन कापणे) चिंतेमुळे मुलगा त्याच्या आईविषयीच्या लैंगिक इच्छा आणि वडिलांविषयीचा वैरभाव दाबून टाकतो; जर सगळे सुरळीत चालू राहिले तर मुलगा स्वतःला वडीलांच्या जागी समजतो आणि आईविषयी निरूपद्रवी आपुलकी, ममत्व दर्शवतो आणि त्यांचे लैंगिक आवेग दुसऱ्या स्त्रीकडे वळवितो.

उलेकगंड हा ओडिपसगंडचा एक स्त्रीविषयक भाग आहे. हा देखील ग्रीक शोकांतिकेकडून घेतला आहे. यानुसार प्रत्येक मुलीला वडीलांविषयी लैंगिक आकर्षण असते आणि आईची जागा घेण्याची तिची इच्छा असते. फ्रॉइडच्या मते, प्रत्येक मुलगी या अवस्थेमध्ये पुरुष जननेंद्रियाचा हेवा [मत्सर] (penis envy) अनुभवत असते. तसेच वडील आणि भावाप्रमाणे होण्याची तिची इच्छा असते. या कमतरतेच्या भावनेतून [गंड] ती मुलगी आईची एकरूपता दृष्टीने बाहेर पडते आणि ठरविते की, एके दिवशी एक पुरुष तिच्या आयुष्यात येऊन तिला मूल देईल. यामुळे अबोधपणे तिची पुरुष जननेंद्रियाची कमतरता असून निघेल.

या प्रकारच्या संघर्षातून आणि कमतरतेच्या भावनेतून व्यक्तीमध्ये अपसामान्य वर्तन आणि मनोविकृती विकसित होतात असे फ्रॉइडला वाटते. या संघर्षाची सोडवणूक करण्यासाठी व्यक्तीने समाधानी विषमलिंगी संबंध विकसित केले पाहिजेत असे फ्रॉइडने सुचविले आहे. फ्रॉइडच्या मनोविश्लेषण दृष्टिकोन हा व्यक्तीच्या वर्तनाबाबत नकारात्मक मते मांडणारा आहे. या दृष्टिकोनात व्यक्तीच्या वर्तनाबाबत / स्वतःचा विचारसरणीला इच्छा-शक्तीला आणि स्वःविकासाच्या स्वातंत्र्याला महत्त्व नाही. फ्रॉइडच्या मते व्यक्तीचे व्यक्तीमत्त्व आणि वर्तन हे जन्म-पारसूनच्या पहिल्या पाच वर्षात निश्चित होते. यामुळे पुढील काळात त्याची इच्छा असूनही तो त्याच्या

वर्तनाला आकार देऊ शकत नाही अशा या निराशावादी आणि नैतिकतेवर भर देणाऱ्या दृष्टिकोनावर अनेकांनी टीका केली. पण तरीही मानसशास्त्रातील हा महत्त्वाचा आणि पायाभूत दृष्टिकोन आहे.

2.3 वर्तनवादी दृष्टिकोन :-

20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला मनोविश्लेषण या अशास्त्रीय पद्धतीला विरोध म्हणून वर्तनवादी दृष्टिकोनाचा उदय झाला. वर्तनवादी मानसशास्त्राच्या मते व्यक्तीगत अनुभवांचा शास्त्रीय अभ्यास करता येत नाही त्यामुळे त्याच्या आधारै वर्तनाचा अभ्यास होऊ शकत नाही. याउलट उद्दीपक-प्रतिक्रिया संबंधातील दृश्य वर्तनाचा अभ्यास केल्यास मानवी वर्तन हे सामान्य आहे की अपसामान्य हे समजू शकेल. वर्तनवादी दृष्टिकोनाचा विकास प्रयोगशाळेतील संशोधनातून झाला आहे.

पॅव्हलॉवचा अभिजात अभिसंधानाचा अभ्यास आणि थॉर्नडाईक व स्कीनर यांचा साधक अभिसंधानाचा अभ्यास यामध्ये वर्तनवादाचे मुळ आहे. हा दृष्टिकोन 1924 मध्ये प्रकाशित केलेल्या बॅरसनच्या 'वर्तनवाद' [Behaviorism] या पुस्तकात मांडला गेला होता.

'अध्ययन' (अनुभवामुळे वर्तनात झालेली (सुधारणा) बदल) हा वर्तनवादी दृष्टिकोनाचा मुख्य विषय आहे. कारण सर्वाधिक मानवी वर्तन हे शिकलेले असते, त्यामुळे वर्तनवादी अध्ययन कसे घडते हा प्रश्न उपस्थित करतात. वर्तनवादी, विविध प्रकारच्या प्रतिक्रियांचे [समायोजित आणि विषमायोजित] संपादन, बदल आणि शक्य ते निर्मूलन (काढून राकणे) यावर वातावरणातील घटकांचा (उद्दीपकांचा) परिणाम यावर लक्ष केंद्रीत करतात.

ब) अभिजात अभिसंधान :-

अभिजात अभिसंधानाच्या प्रक्रियेद्वारे विशिष्ट उद्दीपकांना विशिष्ट प्रतिक्रिया मिळवली जाते. उदा., अन्नाला

लाळनिर्मिती ही नैसर्गिक प्रतिक्रिया मिळवली जाते. तसेच दुसरा एखादा उद्दीपक [घंटीचा आवाज] जो अन्नाच्या उपस्थितीचा विश्वसनीय संकेत आहे त्यालाही लाळनिर्मितीची प्रतिक्रिया मिळते. [पॅव्लोव्ह 1927]. या ठिकाणी अन्न हे अनभिसंधित उद्दीपक [UCS] आणि लाळनिर्मिती अनभिसंधित प्रतिक्रिया [UCR] आहे. जो उद्दीपक अन्न उपस्थितीचा संकेत देतो आणि शेवटी लाळनिर्मितीची प्रतिक्रिया मिळवतो त्याला अभिसंधित उद्दीपक [CS] म्हणतात. जेव्हा अभिसंधित उद्दीपक [घंटीचा आवाज] एकरा अभिसंधित प्रतिक्रिया [लाळनिर्मिती] निर्माण करतो तेव्हा अभिसंधान घडते.

अभिजात अभिसंधानाचे मुलभूत तत्त्व म्हणजे आधीच्या तटस्थ उद्दीपकांमध्ये [CS] अनभिसंधित उद्दीपकासोबत [UCS] पुन्हा - पुन्हा जोडून आल्यामुळे जैविक समायोजित प्रतिक्रिया मिळविण्याची क्षमता असणे होय. [Boutan, 2007; Domjan, 2009]. अभिजात अभिसंधानाची प्रक्रिया ही स्वयंचलित [आपोआप होणारी] नाही. याउलट यामध्ये प्राणी आणि व्यक्ती सक्रियपणे माहिती संपादन करतात आणि अभिसंधित उद्दीपकासोबत [CS] अनभिसंधित उद्दीपक (UCS) मिळणार असल्याची अपेक्षा आर्कीत करते. या अभ्ययनाला 'उद्दीपक - उद्दीपक अपेक्षा' [stimulus - stimulus expectancy] म्हणतात. खरोखरच, अनभिसंधित उद्दीपकाच्या उपस्थितीबाबत जो अभिसंधित उद्दीपक विश्वसनीय आणि आवश्यक माहिती पुरवितो फक्त त्यामध्येच अभिसंधित प्रतिक्रिया (CR) मिळविण्याची क्षमता असते. [Mull, 1994; Rescorla, 1988].

अभिजात अभिसंधानाद्वारे शिकलेल्या प्रतिक्रिया खूप वेळ रिकवून ठेवल्या जातात, आणि त्या शहरजासहजी [अनेक वर्षे] विसरल्या जात नाहीत. जर अभिसंधित उद्दीपक अनभिसंधित उद्दीपकाशिवाय पुन्हा - पुन्हा सादर केल्यास अभिसंधित प्रतिक्रिया दळदळू लोप पावते. या प्रक्रियेला 'विलोपन' म्हणतात. अभिसंधित प्रतिक्रियेचे विलोपन आले तरी ती कायमची विसरली जाते असे नाही.

(21)

अविष्यात ती प्रतिक्रिया पुन्हा निर्माण [पुनर्स्थापना होते, तिला 'उत्स्फूर्त पुनर्प्राप्ती' असे म्हणतात. या प्रतिक्रिया ज्या ठिकाणी विलोपीत झाल्या आहेत तिथेच निर्माण होतील असे नाही तर त्या विविध वातावरणातील परिस्थितीमध्ये निर्माण होऊ शकतात. मनोविकृती मानसशास्त्रामध्ये अभिजात अभिसंधान महत्वाचे आहे. कारण अनेक शारीरिक आणि भावनिक प्रतिक्रिया अभिसंधीत असतात. उदा., भिती, चिंता, लैंगिक उत्तेजना आणि मादक पदार्थांच्या दुरुपयोगातून होणाऱ्या उत्तेजित प्रतिक्रिया इ. उदा., एखादी व्यक्ती अंधाराला भितीची प्रतिक्रिया द्यायला शिकते. कारण तिला रात्री सोपल्यावर भयानक स्वप्ने पडतात. लहान मुल पांढरा कोट घालणाऱ्या व्यक्तीला भितीची प्रतिक्रिया देते कारण तिला वाटते तो व्यक्ती त्याला इंजेक्शन टाचणार आहे. इ.

8] साधक अभिसंधान :-

साधक अभिसंधानामध्ये व्यक्ती अपेक्षित ध्येय संपादन करण्यास शिकते. ध्येय म्हणजे काहीतरी बक्षीस मिळविणे किंवा असुखकारक गोष्टी टाळणे / स्फुटका करून देणे. येथे प्रबलीकरण ही संकल्पना महत्वाची आहे. प्रबलीकरण म्हणजे बक्षीस किंवा सुखकारक उद्दीपक मिळविणे किंवा असुखकारक उद्दीपक काढून टाकणे किंवा त्यापासून सुखकारक करून देणे होय. प्रबलीकरणामुळे नवीन प्रतिक्रिया शिकल्या जातात त्यांची पुनरावृत्ती केली जाते. उद्दीपक प्रतिक्रिया संबंध बळकट करणे, ज्यातून प्रबलीकरण किंवा व्यक्तीच्या अभ्ययनाला 'प्रतिक्रिया - निष्पत्ती [परिणाम] अपेक्षा' [Response - outcome expectancy] असे म्हणतात. यामध्ये प्रतिक्रियेद्वारे बक्षीस परिणाम मिळेल हे शिकले जाते. उदा., भूक लागलेली व्यक्ती फ्रीज उघडण्याचे वर्तन करेल ज्याद्वारे ती बक्षीस परिणाम मिळवणे शिकेल. साधक प्रतिक्रिया निर्माण करण्यासाठी उच्च प्रमाणात प्रबलीकरण गरजेचे आहे. पण कमी प्रमाणातील प्रबलीकरण साधक प्रतिक्रिया चालू ठेव. पुरसे असते

ज्ञातव्यपूर्ण साधक प्रतिक्रिया चालू दिसव्यासाठी अद्युनमद्युन प्रवर्तीकरण देणे आवश्यक आहे. [उदा. जुगार] याउलट प्रवर्तीकरण सातत्याने अधिक वेळ थांबविल्यास अभिसंधीत प्रतिक्रिया (अभिजात / साधक) हळूहळू लोप पावते. थोडक्यात प्रयुक्त प्रतिक्रिया देणे थांबवितो. यानीत एक समस्या म्हणजे जेव्हा प्रयुक्त प्रतिकूल घटनेच्या अपेक्षेने अभिसंधीत ज्ञाना असेल तर तो त्या परिस्थिती सातत्याने रावतो. उदा., एखादा मुलगा स्वीमिंगपूल मध्ये पोहताना जवळपास बुडला असेल आणि त्याच्यामध्ये पाण्याची भिती निर्माण होऊन त्याच्यात रावण्याची प्रतिक्रिया अभिसंधीत आली असेल तर तो सातत्याने पाण्याच्या आगा रावेल.

एका प्रभावी सिद्धांतानुसार, जेव्हा तो मुलगा तलाव, सरोवर किंवा स्विमिंग पूल बघेल तेव्हा त्याला चिंता जाणवेल, तो पळून जाईल आणि संपर्क टाळल्यामुळे चिंता कमी होईल आणि प्रवर्तीकरण होईल. परीणामी त्याची रावण्याची प्रतिक्रिया विलोपनाला उच्च प्रमाणाने अवरोध करेल. तसेच त्याला पाण्याचा अनुभव घेण्याला प्रतिबंध होईल. ज्यामुळे त्याच्या भितीचे विलोपन होऊ शकेल. अनेक प्रकारच्या अपसामान्य वर्तनामध्ये 'अभिसंधीत वर्तन प्रतिक्रिया' भूमिका बजावतात.

साधक अभिसंधान अध्ययन कोणते वर्तन फायद्याचे आणि कोणते बिन-फायद्याचे यातील फरक करव्यास मदत करते. काही वेळेस आपण जे शिकतो ते दीर्घकाळाचा विचार करता नेहमीच फायद्याचे नसते. उदा., सिगारेट ओढणे किंवा दारु पिणे हे थोड्या वेळासाठी जरी आकर्षक वाटत असेल तरी ते दीर्घकाळासाठी आपल्याला त्रासदायक असते. थोडक्यात अपसामान्य वर्तन प्रकारांना बक्षीस मिळाल्यास आणि सामान्य वर्तनात शिक्षा मिळाल्यास अपसामान्य वर्तन काहीस जागते आणि मनोविकृती विकसित होतात.

च सामान्यीकरण आणि भेदबोधन :-

अभिजात आणि साधक अभिसंधानामध्ये विशिष्ट उद्दीपकारी विशिष्ट प्रतिक्रिया अभिसंधीत केली जाते. नंतर या उद्दीपकारी समान किंवा सारख्या उद्दीपकांना तीच प्रतिक्रिया दिली जाते. या प्रक्रियेला सामान्यीकरण असे म्हणतात. उदा., एखादी व्यक्ती मधुमारीला घाबरत असेल तर ती व्यक्ती सामान्यीकरण करून सर्वत्र उडणाऱ्या कीटकांना भीतीची प्रतिक्रिया देईल. भेदबोधन ही सामान्यीकरणाचा पूरक प्रक्रिया आहे. भेदबोधन म्हणजे सारख्या दिसणाऱ्या / असणाऱ्या उद्दीपकांमधील भेद ओळखून त्यांना वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया देणे होय. उदा., लाल रंगाची स्ट्रॉबेरी चवीला चांगली असते तर हिरव्या रंगाची नसते. व्यक्ती जेव्हा दोन्हीही गोष्टींचा अनुभव घेते तेव्हाच अभिसंधीत भेदबोधन घडते.

विषमायोजित वर्तनामध्ये सामान्यीकरण आणि भेदबोधन या संकल्पना महत्वाच्या आहेत. भूतकाळातील अनुभवांच्या आधारे नवीन परिस्थितीला आकार देण्यासाठी सामान्यीकरण मदत करते पण अयोग्य सामान्यीकरणामुळे आणि भेदबोधन करता न आल्यामुळे समस्या निर्माण होतात. उदा., मित्रांचे चिडवणे हे मैत्रीपूर्ण आहे की शत्रुत्वपूर्ण / विरोधी आहे. काही प्रसंगांमध्ये भेदबोधन करणे व्यक्तीच्या क्षमते पलीकडचे असते. उदा., धर्मीय व्यक्ती इतर व्यक्तीशी व्यवहार करताना फक्त माणूस म्हणून न वागता विशिष्ट चौकशीतून / दृष्टिकोनातून व्यवहार करता. यामुळे अयोग्य आणि विषमायोजित वर्तन घडते.

द निरीक्षणात्मक अध्ययन :-

मानव आणि मानवेलरांमध्ये निरीक्षणात्मक अध्ययनाची क्षमता असते. म्हणजे फक्त निरीक्षणाद्वारे अध्ययन केले जाते. ज्यामध्ये अनभिसेधीत उद्दीपक (अभिजात अभिसंधान) किंवा प्रबलिकरण (साधक अभिसंधान) यांचा प्रत्यक्ष अनुभव नसतो. उदा., पालक

24

किंवा जोडीदार [मित्र] ज्या गोष्टींना / परिस्थितींना मिती दर्शविताना. मुले देखील त्याच गोष्टींना फक्त निरीक्षणाद्वारे मितीची प्रतिक्रिया देण्यास शिकतात (ज्यांना आधी ती भीत नव्हती). या केसमध्ये पालकांची किंवा मित्रांची मिती विचित्रपणे अनुभवली जाते आणि मिती आधीच्या तटस्थ घटकांसोबत जोडली जाते. [Maineka & Uehlbey, 2008]

[Maineka & Sutton, 2006]

अल्बर्ट बान्डुरा याने 1960 च्या दशकात निरीक्षणात्मक अध्ययनाचा प्रसिद्ध असा प्रयोग केला होता. ज्यामध्ये मुले निरीक्षणानून 'बोबो डॉन'ला विविध नवीन आणि आक्रमक प्रतिक्रिया बघता कशा शिकतात हे पाहिले गेले [Bandura, 1969] यामध्ये त्यांनी पाहिलेल्या models च्या वर्तनामुळे प्रबलीकरण होऊन त्यांचे वर्तन घडते. समायोजित आणि विषमायोजित वर्तन शिकण्यामध्ये निरीक्षणात्मक अध्ययनाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. वर्तनवादी दृष्टिकोन सर्व प्रकारचे वर्तन प्रकार कसे संपादन केले जातात, त्यात बदल कसा होतो, आणि त्याचे विलोपन कसे होते याचे स्पर्शिकरण करते. या दृष्टिकोनानुसार विषमायोजित वर्तन पुढील दोन गोष्टींचा परिणाम आहे.

1) गरजेचे समायोजित वर्तन / क्षमता शिकण्यातील अपयश, उदा., समाधानकारक व्यक्तीगत नातेसंबंध कसे प्रस्थापित करावे.

2) अप्रभावी किंवा विषमायोजित प्रतिक्रियांचे अध्ययन, उदा., एखादे काम न झाल्यास आक्रमक वर्तन करणे.

2.4 सामाजिक दृष्टिकोन :-

जीवन जगत असताना आपण अनुभवातून शिकत असतो. आपले अनुभव संकश्टे आणि आव्हानांना सामोरे जाण्यास मदत करतात. तसेच अविद्यमान ताणकांशी लढण्याची लवचिकता निर्माण करतात. याउलट काही अनुभव नंतरच्या जीवनात कमी मदत करतात.

वातावरणस्थेतील अनुभव ज्यावर आपले नियंत्रण नसते त्यांचा आपल्यावर व्यूप प्रभाव पडतो. जीवनातील काही घटना अंदाज करता येव्यासारख्या आणि नियंत्रित असतात तर काही घटना अंदाज न करता येव्यासारख्या आणि अनियंत्रित असतात. अनियंत्रित आणि अंदाज न करता येव्यासारख्या घटनांचा पुन्हा-पुन्हा अनुभव आल्यास व्यक्ती चिंताग्रस्त आणि नकारात्मक भावस्थिती अनुभवतो, जो अनेक मानसिक विकृतीतील [चिंता आणि अवसाद] प्रमुख समस्या असते. [Barlow, 2002; Mineka & Zinbarg, 2006].

सामाजिक घटक हे वातावरणाचा प्रभाव असणारे असून जे नेहमी अंदाज न करता येव्यासारखे आणि अनियंत्रित नकारात्मक घटना असतात. त्यांचा नकारात्मक प्रभाव व्यक्तीच्या मानसिकतेवर होऊन ते या घटनांचा सामना करण्यास कमी सक्षम असतात. सामाजिक दृष्टिकोनानुसार युद्धील घटकांच्या प्रभावानून व्यक्तीच्या वर्तनात अपसामान्यत्व निर्माण होते तसेच मनोविकृतींचा विकास होतो.

अ) सुरुवातीच्या काळातील वंचितता आणि आघात :-

ज्या मुलांना पालकांकडून आवश्यक ती संसाधने मिळत नाहीत, त्यांच्या मानसिकतेवर खोल आणि बद्दलता न येव्यासारख्या प्रभाव पडतो. अन्न, वस्त्र, निवारा यासोबतच प्रेम आणि अवधान ही गरजेची संसाधने आहेत. या संसाधनांची वंचितता अनेक प्रकारे होऊ शकते. अशी वंचितता अनाथ आणि बेवंद (वाथा गेलेली) मुलांमध्ये दिसते, ज्यांना एकतर संस्थेमध्ये [अनाथालय, बालशुधारगृह] ठेवले जाते किंवा अपायकारक आणि अपु्या संसाधनांच्या घरात वाढवले जाते. तसेच ही वंचितता काही कुटुंबात दिसून येते, जेथे पालक जेवढेच आणि वारंवार अवधान देण्यास आणि पालनपोषण करण्यास अक्षम असतात किंवा त्यांची इच्छा नसते.

या वंचितनेमुळे आणि आधालामुळे पुढील काळात व्यक्तींमध्ये मनोविकृती विकसित होतात. या वंचितनेचे मार्ग पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) **संस्थाकरण :-**

मुलांना संस्थेमध्ये ठेवल्यामुळे त्यांना भावनिक उदारपणा आणि शारीरिक जवळीकता कमी प्रमाणात मिळते, त्यांना बौद्धिक, भावनिक आणि सामाजिक डोळेजवळ कमी मिळते. तसेच त्यांना प्रेरणा आणि सकारात्मक अध्ययन अनुभव कमी मिळतात. जगभरामध्ये जवळ-जवळ 8 दशलक्ष मुले अनाथांमध्ये राहतात. [Bos et al; 2011]. संस्थेमधील अनेक जवळीकता आणि पूर्व वाल्यावस्थेतील मुले मुले भावनिक, वार्तनिक आणि अध्ययनातील समस्या दाखवतात. आणि त्यांच्यात विकसित जवळीकेचे नातेसंबंध आणि मनोविकृतीचा धोका दिसतो.

2) **घरामध्ये दुर्लक्ष आणि गैरवर्तन :-**

अनेक मुलांना त्यांच्या घरामध्ये गैरवर्तणुकीला सामोरे जावे लागते. अमेरिकेमध्ये प्रत्येक वर्षी मुलांच्या गैरवर्तणुकीचे 4 दशलक्ष रिपोर्ट्स / तक्रारी नोंदवल्या जातात. त्यापैकी 20% बऱ्या असतात, असे पडताळणीत दिसून येते. याचा अर्थ 1000 मुलांमधील 9 मुले ही गैरवर्तन आणि दुर्लक्षाची बळी बनतात. रिपोर्ट न झालेल्यांची संख्या अमर्याद आहे. यातील बहुतांश मुले ही दुर्लक्ष [78%], गैरवर्तन [18%] आणि नैतिक गैरवर्तन [9%] आहेत. [US Department of Health and Human Services, 2013].

मुलांशी होणाऱ्या पालकांच्या गैरवर्तणुकीमुळे [शारीरिक / नैतिक] दोन्ही त्यांच्या भावनिक, बौद्धिक व शारीरिक विकासासह नकारात्मक परिणाम होतात. अशा मुलांमध्ये अती आक्रमकता [शाब्दिक / शारीरिक] असते. तसेच ते गुंडागिरीकडे वळतात. संशोधनातून असे दिसते की, गैरवर्तन झालेल्या मुलांच्या भावनिक

विकासात तसेच वार्तिक, भावनिक आणि सामाजिक कार्यात लक्षणीय समस्या निर्माण होतात. उदा, वर्तन विकृती, अवसाद आणि चिंता, जोडीदाराशी दुर्बल नातेसंबंध [ज्यामुळे ते यांना रावतात किंवा नकारतात]. याबरोबरच अशा मुलांच्या मज्जासंस्था [मैदू स्थाना] विकासावरही नकारात्मक परिणाम होतो. या मुलांमध्ये मज्जासंस्था [मैदू स्थाना] जवळकीतेची विसंघटीत आणि निराशावादी शैली [A disorganized and disoriented style of attachment] विकसित होते ज्याणे त्यांच्यात असुरक्षितता, विसंघटीतपणा आणि वर्तनात असात्प्रता ही लक्षणे दिसतात. सुरुवातीच्या या गैरवर्तनाचे परिणाम त्या मुलांच्या किशोरावस्था आणि प्रौढावस्थेपर्यंत टिकून राहतात.

3) विभक्त होणे:-

Bowlby [1960, 1973] यांनी पहिल्यांदा पालकांपासून विभक्त झाल्यामुळे होणाऱ्या क्लेशकारक परिणामांचा अभ्यास केला. विभक्त होण्यामुळे मुले निराशा आणि अलिप्त बनतात. तसेच त्यांच्यात 'असुरक्षित जवळीकता शैली' [Insecure attachment style] विकसित होते. पुढच्या काळात ही मुले तणावाला बळी पडतात आणि अवसादी बनतात. [Bowlby, 1980] तसेच त्यांच्यात इतर मनोविकृतीची लक्षणे दिसतात.

B) पालकत्व शैलीमधील समस्या :-

बाल्यावस्थेत पालकांच्या वर्तनाचा प्रभाव मुलांवर सर्वात अधिक होत असतो. तसेच बालक-पालक संबंध कसे आहेत यावरदेखील मुलांचे वर्तन अवलंबून असते. अरे पाहता बालक-पालक संबंध हे द्विमार्गी असतात. त्यामुळे प्रत्येकाचा दुसऱ्यावर प्रभाव पडतो.

① पालकांमधील मनोविकृती :-

पालकांमधील विविध प्रकारच्या मनोविकृतींचा

(28)

[उदा., स्किझोफ्रेनिया, अवसाद, समाजविरोधी व्यक्तीमत्त्व विकृती आणि मादक पदार्थ सेवन समस्या] प्रभाव मुलांवर होऊन त्यांच्यामध्ये मानसिक विकृती विकसित होण्याचा धोका वाढतो. मुलांच्या किंवा किशोरांच्या मनोविकृतीमध्ये विशेषतः आई, वडील आणि सांभाळ करणाऱ्या इतर व्यक्तींच्या मानसिक समस्यांचा प्रभाव मोठा असतो. यानून अवसाद, वर्तन विकृती, अपराधीभाव, अवधान - वृत्तीपूरक विकृती सारख्या समस्या निर्माण होतात. यातील काही समस्या आनुवंशिक असल्याचे मत संशोधकांनी मांडले आहे.

② पालकत्व शैली : उदारपणा आणि नियंत्रण :-

मुलांच्या विकासांमध्ये पालकत्व शैलीचा प्रभाव काय ? यामध्ये संशोधकांचा इतत आहे. विविध परिस्थितीमध्ये मुलांविषयी अभिवृत्ती आणि मुल्ये यांचे व्यक्त होणे म्हणजे पालकत्व शैली होय ; मुलांच्या विकासावर प्रभाव पाडणाऱ्या महत्त्वाच्या चार पालकत्व शैली आहेत. ① अधिकारवादी ② हुकुमशाही ③ क्षमशील / उदारमतवादी ④ दुर्लक्षित / उपेक्षित. या शैलींमध्ये पालकांच्या उदारपणाचे प्रमाण [सहाय्य / मदत, प्रेरणा देणारा, प्रेमळ याउलट लज्जा, नकार आणि वैरभाव] आणि पालकांच्या नियंत्रणाचे प्रमाण [शिस्त, लक्ष देणे विरुद्ध मुलांकडे दुर्लक्ष करणे] यांची भिन्नता पहायला मिळते. पालकांच्या नियंत्रणामध्ये वर्तनवरील नियंत्रण [बक्षीस आणि शिक्षा] आणि मानसशास्त्रीय नियंत्रण [संमती देणे विरुद्ध संमती न देणे] यांचा समावेश होतो.

अधिकारवादी पालक मुलांविषयी उच्च उदारपणा आणि मध्यम नियंत्रण दर्शवतात. ते अधिक काळजी घेणारे असतात. तसेच मुलांच्या काही वर्तन प्रकारांना प्रतिबंध करतात. संशोधनातून

असे दिसते की, अशी मुलांच्या कल मैत्रीपूर्ण, उत्साही आणि वातावरणाशी जुळवून घेण्याकडे असते. तसेच त्यांचे शाळेतील निष्पादन आणि एकुणच हित / कल्याण उच्च असते. दुकुमशाही पालक मुलांविषयी निम्न उबदारपणा आणि उच्च नियंत्रण दर्शवतात. ते अनेकदा भावनाशून्य आणि मागणी करणारे असतात. त्यामुळे अशा मुलांच्या वादग्रस्त [संघर्षपूर्ण], चिडखोर, विषण [Moody] बनण्याकडे कल असते.

किशोरवस्थेत गेल्यावर या मुलांची नकारात्मक निष्पत्ती दिसून येते. विशेषतः मुले सामाजिक आणि बौद्धिक कौशल्यात मागे पडतात. उदारमतवादी पालक मुलांविषयी उच्च उबदारपणा आणि निम्न नियंत्रण दर्शवतात. त्यामुळे अशा मुलांच्या कल आवेग आणि आक्रमक बनण्याकडे असते. ही मुले वाया गेलेली, स्वार्थी, उतावीळ, भावनाशून्य आणि मागण्या करणारी अशी वैशिष्ट्ये दर्शवतात. दुर्लक्षित पालक मुलांविषयी निम्न उबदारपणा आणि निम्न नियंत्रण दर्शवतात. त्यामुळे अशा मुलांच्या कल विषण [Moody] होण्याकडे असते. त्यांचा स्वःआदर कमी असतो आणि पुढच्या काळात त्यांच्यात वर्तन समस्या दिसतात तसेच त्यांच्या जोडीदाराशी असणाऱ्या नाते संबंधात आणि शैक्षणिक निष्पादनात समस्या असतात.

१) वैवाहिक मतभेद आणि घटस्फोट :-

नाणाला बळी पाडणाऱ्या घटकांमध्ये विस्कळित कुटुंब रचना हा एक महत्वाचा घटक आहे. वैवाहिक मतभेद आणि घटस्फोट यांचे संकीर्ण स्वरूप समजण्यासाठी आपल्याला भारतातील विवाह ही संकल्पना समजून घेणे महत्वाचे आहे. जी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक घटकांशी संबंधित आहे. विवाहाच्या सामाजिक - सांस्कृतिक दृष्टिकोनाची मदत आपल्याला भारतीय स्त्रीच्या मानसिक आरोग्य आणि

कल्याण / हित यावरील प्रभाव समजण्यासाठी होईल. देशाची जलद प्रगती होत असून देखील लिंग-असमानता निश्चित [मर्यादित] लिंग भूमिका, पुरुष प्रधानता आणि धार्मिक पवित्राशी जोडलेले विवाहाचे आदर्शिकरण ही आहाने आजही अविस्तपणे दिसून येतात.

साभ्यानतः विवाह आणि मातृत्व या प्राथमिक भूमिका स्त्रीच्या आहेत आणि नंतर तिची भूमिका निष्क्रिय होते. याउलट नवरा प्राबल्याची भूमिका करतो. भारतामध्ये विवाह ही जीवनावश्यक सामाजिक संस्था आहे. विवाहाची स्थूल माहिती घेतल्यानंतर आला-घटस्फोट आणि विभक्त होण्याचे नवरा-बायको आणि मुलांवर होणारे परिणाम समजून घेणे आवश्यक आहे. भारताने सर्वाधिक विधवांचे प्रमाण आहे, ते म्हणजे 33 दशलक्ष होय. विधवांना देखील मानसिक आणि सामाजिक अनारोव्याचा अनुभव येत असतो. [chen, 2000].

① वैवाहिक मतभेद :-

वैवाहिक मतभेदाचे हानीकारक मानसशास्त्रीय परिणाम प्रौढ आणि मुलांवरही होतात. वैवाहिक मतभेदांमुळे मुले अधिक संघर्षपूर्ण बनतात, तसेच ते मित्र आणि पालकांसोबत आक्रमकपणे वर्तन करतात. वैवाहिक संघर्षाच्या उच्च पातळीमुळे पालकांच्या रोमॅटिक नातेसंबंधात संघर्ष निर्माण होतात. तसेच त्यांच्या मुलांच्या रोमॅटिक नातेसंबंधात देखील संघर्ष निर्माण होतात, असे महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या संशोधनात दिसून आले. [Cui & Fincham, 2010]. एका दीर्घकालीन अभ्यासानुसार वैवाहिक मतभेदाचे हानीकारक परिणाम मुले प्रौढ होईपर्यंत सातत्याने राहतात. एका अनेक पिढ्यांच्या अभ्यासात असे दिसून आले की, मुले ज्यांच्या वैवाहिक जीवनात

नकारात्मक आंतरक्रिया शैली पालकोंच्या वैवाहिक आंतरक्रिया पाहून शिकतात. [Amato, 2006; Amato & Booth, 2001].

② कौटुंबिक हिंसाचार [Intimate partner violence (IPV)]
जवळच्या जोडीदाराकडून हिंसाचार आणि त्याचे स्त्रीच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणारे नकारात्मक परिणाम हे जगभरामध्ये दिसून येते. WHO [2005] च्या अहवालामध्ये IPV ची उच्च व्याप्ती आणि महिलांवरील हिंसाचाराचा सामान्य प्रकार म्हणून नोंद झाली. भारतातदेखील उच्च पातळीचा IPV असल्याचे पुरावे आहेत. संशोधनातून असे दिसून येते की, IPV आणि प्रतिकूल मानसिक आरोग्य निष्पत्ती यामध्ये घनिष्ठ संबंध आहे. [chandra, satyanarayana and Carey (2009)] यांना दिसून आले की, भारतीय महिला IPV चा (लैंगिक, शारीरिक आणि शब्दिक) सामना करतात. त्यांच्यात आघातपश्चात तणाव विकृती (PTSD) आणि अवसाद [Depression] लक्षणे उच्च प्रमाणात दिसतात. शारीरिक किंवा लैंगिक जोडीदार हिंसा आणि अंशतः जोडीदाराचे अती प्रमाणातील सख्यपान आणि महत्त्वांमधील सामान्य मानसिक विकृती [उदा., अवसाद किंवा चिंता] यांच्यात सहसंबंध दिसून येतो. [Nayak, Patel, Bond & Greenfield, 2010].

भारतीय महिलांच्या आधुनिक अमिवृत्तीमुळे पुरुषांकडून लिंग आधारित हिंसा केली जाते. तसेच महिलांना पुरुषात्मक पद्धतीला ही लोड द्यावे लागते. म्हणजेच स्त्रियांना एकाच वेळी आधुनिकता व परंपरा या दोन जगामध्ये जगावे लागत आहे, जे खूप अवघड आहे. दक्षिण भारतापेक्षा उत्तर भारतातील स्त्रियांना स्वातंत्रता कमी आहे. तसेच उत्तर भारताने लैंगिक IPV ची व्याप्ती अधिक आहे. stephenson,

32

Winter and Hindin (2013) यांनी भारतातील काही राज्यांचा अभ्यास केला. त्याचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे -
 IPV आणि निम्न दर्जाचे मानसिक आरोग्य यांच्यात सहसंबंध आहे. ज्या स्त्रियांनी बाल्यावस्थेत तीव्र शारीरिक शिकेचा अनुभव घेतला आहे किंवा वडील आईला मारताना पाहिले आहे. त्यांना प्रौढावस्थेत IPV चा अनुभव अधिक येतो. पहिल्या आणि दुसऱ्या पिढीतील हिंसाचार एक ट्रेड निर्माण करता आणि चिंतासोबत निम्न दर्जाचे मानसिक आरोग्य वाढवतो.

③ घटस्फोटीत कुटुंबे :-

जवळपास, जगाभरात 20% विवाहांचा शेवट घटस्फोरात होतो. अमेरिकेत घटस्फोराचे उच्च प्रमाण म्हणजे 40% आहे. [Breslau et al; 2011]. भारतात मात्र वेगळी स्थिती आहे. 2001 च्या जनगणना अहवालानुसार, घटस्फोराचे प्रमाण विवाहित लोकसंख्येमध्ये 0.24% आणि एकूण लोकसंख्येमध्ये 0.11% आहे. तसेच महत्त्वाचे म्हणजे भारतात विभक्त होण्याचे प्रमाण विवाहित घटस्फोरापेक्षा तिपटीने अधिक आहे. विभक्त होण्याचे प्रमाण विवाहित लोकसंख्येमध्ये 0.61% आहे आणि एकूण लोकसंख्येमध्ये 0.29% आहे. [Jacob & Chattopadhyay, 2006]. उच्च प्रमाणातील विभक्त होण्याचे कारण म्हणजे घटस्फोट हा कलंक समजण्याची कृती [Bellappa, 2013] आणि घटस्फोट होण्यासाठी कायदेशीर बाबीमधील दीर्घकाळ होय. [Kumar, 2011]. विभक्त होणे म्हणजे जोडीदाराचा त्याग करणे ज्यामध्ये पुढील काळात महिला आणि मुले यांना आर्थिक सहकार्य करणे याचा समावेश होतो. अनेकदा महिला त्यांच्या आई-वडिलांकडे सहकार्य आणि मदतीसाठी जातात. या महिला नाणावाद्याली आणि सामाजिक दबावाद्याली राहतात. याला स्पष्ट होते की, घटस्फोट किंवा विभक्त होणे ही महिलासमोरील

आढानात्मक परिस्थिती असते. भारताच्या उत्तर-पूर्वीय राज्यांमध्ये उर्वरित देशाच्या तुलनेत घटस्फोराचे प्रमाण अधिक आहे. तसेच उत्तर भारतापेक्षा दक्षिण भारतात घटस्फोराचे प्रमाण अधिक आहे. शहरी-ग्रामीण असा भेद फारसा दिसत नाही.

घटस्फोरामुळे प्रौढांमध्ये मानसिक आणि शारीरिक ताण प्रचंड प्रमाणात दिसतो. घटस्फोरामुळे स्त्रियांचा स्व-आदर खालवतो, त्यांच्यात ताण-तणाव वाढतो आणि यानुसार मानसिक अनारोग्य आणि अवसाद वाढीस लागतो. तरुण महिलांपेक्षा वयोने मोठ्या वयसणाऱ्या महिलांमध्ये घटस्फोराचे नकारात्मक परिणाम अधिक दिसतात. घटस्फोराचे मुलांवर देखील इतक्याच क्लेशकारक परिणाम होतात. त्यांच्यात असुरक्षिततेची आणि नकाराची भावना वाढीस लागते. अपराधीभाव, चिंता, अवसाद यासारख्या समस्या त्यांच्यात अधिक प्रमाणात दिसतात. त्यांच्यात असुरक्षिततेची आणि नकाराची भावना वाढीस लागते. अपराधीभाव, चिंता, अवसाद यासारख्या समस्या त्यांच्यात अधिक प्रमाणात दिसतात. तसेच ही मुले प्रौढां-वस्थेत गेल्यानंतर त्यांच्या संभाषण कार्यक्रमांवर विपरित परिणाम होतो. घटस्फोरात कुटुंबातील मुलांमध्ये शैक्षणिक प्राप्ती कमी, उत्पन्न कमी, कमी जीवन-समाधान दिसते. तसेच ही मुले त्यांच्या विवाहाच्या शेवटदेखील घटस्फोरातून करतात.

D) निम्न सामाजिक - आर्थिक दर्जा आणि नोकरी :-

आपल्या समाजात मानसिक आणि शारीरिक विकृतींची व्याप्ती निम्न सामाजिक - आर्थिक दर्जाचा संबंध आहे. विविध प्रकारच्या मानसिक विकृतींची निम्न सामाजिक - आर्थिक दर्जाचा संबंध आहे. उच्च उत्पन्न गरापेक्षा निम्न उत्पन्न गरांमध्ये समाजविरोधी व्यक्तीमत्त्व विकृतीचे प्रमाण तीन पट अधिक आहे. तसेच अवसादी विकृतीचे प्रमाण हीट पट आहे. [Kessler & Zhao, 1999; Monroe et. al. 2009]. हे असे होण्यामध्ये

34

दोन घटक महत्वाचे आहेत.

- ① मानसिक विकृतीचे काही लोक आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत बनतात आणि ते खालच्या पातळीवर ढकलले जातात आणि तेथून पुन्हा वर येऊ शकत नाहीत कारण त्यांच्याकडे काही वेळा आर्थिक आणि व्यक्तीगत संसाधने नसतात आणि काही वेळा पूर्वग्रह आणि मानसिक विकृतीचा कलंक यामुळे त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वबल बनता येत नाही.
- ② सरासरी गरीबीमध्ये राहणाऱ्या लोकांना अनेक तीव्र अशा समस्यांना, ताणकांना तोंड द्यावे लागते पण त्यांच्याकडे संसाधने कमी प्रमाणात असल्यामुळे या समस्या ते यशस्वीपणे सोडवू शकत नाहीत.

निम्न सामाजिक - आर्थिक दर्जा असणाऱ्यांशी कुटुंबातील मुलांच्या मानसशास्त्रीय समस्यांकडे अधिक कल असतो. अमेरिकेत एका मोठ्या अभ्यासात किशोर - कालीन मुलांचे मापन निम्न सामाजिक - आर्थिक दर्जा या निकषावर करण्यात आले. या अभ्यासात दिसून आले की, या मुलांच्या कौटुंबिक उत्पन्नापेक्षा सामाजिक दर्जा हा अधिक प्रमाणात मानसिक विकृतीशी संबंधित आहे [ज. Laughlin, Castello, et al. 2012]. महत्वाची बाब ही की, निम्न सामाजिक - आर्थिक दर्जा असणारी अनेक मुले योग्ये कार्य करतात, ज्योच्याकडे उच्च बुद्धिमत्ता, धर - शाळा - जोडी दारासोबत पुरेसे जातेसंबंध आहेत.

अंशोधनातून पुन्हा - पुन्हा दिसते की बेकारी सोबत आर्थिक त्रास, स्व - अवमुल्यता आणि भावनिक त्रास संबंधित आहे. यानुसार एकंदरीत मनोविकृतीचा धोका वाढीस लागतो. बेकारीच्या कालखंडामध्ये अवसाद, वैवाहिक समस्या आणि शारीरिक तक्रारी वाढतात. पण सहसा नोकरी / काम मिळाल्यानंतर व्यक्ती सामान्य व्हाते. नोकरी नसलेल्या (बेकारी) पुरुषांची बायकोदेखील उच्च पातळीची शिक्षा, अवसाद, वैरभाव आणि चिडचिडेपणा अनुभवते. याचा

मुलावशदेखील नकारात्मक परिणाम होतो. काही केसेसमध्ये नोकरी नसलेले वडील मुलांशी गैरवर्तन करतात असे दिसून येते.

अशा प्रकारे सामाजिक घटकांच्या प्रभावानून मानसिक विकृती विकसित होतात. संशोधने सुचवितान की, सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी विविध कार्यक्रमांची रचना केली पाहिजे. ज्याद्वारे अपसमायोजित वर्तन आणि मानसिक विकृतींचे लवकर निदान होईल, त्यावर उपचार केले जातील आणि दीर्घ काळासाठी मानसिक विकृतींना प्रतिबंध करता येईल.